

Əlyazması hüququnda

YEGANƏ ƏZİZ QIZI HACIYEVA

**İRAN İSLAM İNQİLABINDAN SONRA CƏNUBİ
AZƏRBAYCANLILARIN ANA DİLİ UĞRUNDA
MÜBARİZƏSİ (1979-2005)**

İxtisas: 5502.01 – “Ümumi tarix”

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bün-yadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ş.Ə.Tağıyeva

Rəsmi opponetlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

H.K.Əlibəyli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

R.B.Aslanov

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin « Ümumi tarix»
kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “22__” _10_ 2014-cü il tarixli iclasında saat “_____”-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Disserasiya Şurasının elmi katibi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Cənubi Azərbaycan tarixi və onun obyektiv tədqiqi problemi ümumi və milli tarixşünaslıq üçün ən aktual məsələlərdən sayılır. Cənubi Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixi ilə yanaşı, burada yaşayan milyonlarla azərbaycanlının öz milli-mədəni hüquqlarından istifadə tarixinin də tədqiqi müasir tarixşünaslıq üçün elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir. Müasir dünyada insan hüququ və azadlıqları ilə bağlı vəziyyətin heç bir dövlətin daxili işi olmadığı artıq birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir. Hazırda insan hüquqlarının qorunması bəşəriyyət qarşısında mühüm və aktual problemlərdən biri sayılır. Müasir beynəlxalq hüquq hər bir xalqa və fərdə ana dilindən istifadə hüququ verir. Bəzi ölkələrdə bu hüquqi problem hələ də öz həllini tapmamışdır. İran İslam Respublikasında yaşayan ermənilərdən savayı xalqlara, o cümlədən azərbaycanlılara ana dilindən istifadə hüququnu reallaşdırmalarına imkan verilməmişdir. Azərbaycanlıların İranda əhalinin sayca əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmələrinə baxmayaraq, ana dilindən istifadə hüququndan faydalana bilməmişlər.

Cənubi azərbaycanlılar IX əsrdən başlayaraq 1924-cü ilədək İranda siyasi hakimiyyətə malik olmuş, ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatında mütərəqqi ideyaların yayılmasında aparıcı rol oynamışlar. Lakin yeni tarixi dövrə keçid mərhələsində azərbaycanlılar milli həyatın etnik komponentlərinin hərtərəfli inkişafı üçün lazımi siyasi və mədəni mühitin yaradılmasına nail ola bilməmişlər. 1925-ci ildə Rza xan Pəhləvi hakimiyyətə gəldikdən sonra İranda geniş miqyasda həyata keçirilən mərkəzləşdirmə siyasəti və onun əsasında yeni keyfiyyət kəsb edən milli münasibətlər nəticəsində azərbaycanlılar milli hüquqlardan məhrum edildilər. Nəticədə bölünmüş Azərbaycanın¹ cənub hissəsində milli hüquqlar və azadlıq uğrunda mübarizə başlanmış, torpaqların, millətin birləşdirilməsinə cəhdlər göstərilmişdir. İranda digər xalqların etnomilliyə inteqrasiyası və formalaşma prosesinin qarşısını almağa çalışan Pəhləvi rejiminə qarşı mübarizə aparan xalqlar arasında azərbaycanlılar xüsusi ilə seçilmişlər. 1978-1979-cu illərdə İranda baş vermiş inqilab qeyri-fars xalqlarda milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə təkan vermişdir. Milli məsələnin birtərəfli şəkildə həll edilməsinə cəhdlər göstərilmiş, milli hüquqların tanınması və təmin edilməsi istiqamətində geniş fəaliyyət göstərilmişdir. Cənubi azərbaycanlıların müxtəlif ictimai, siyasi, mə-

¹ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları (1639-1828): 4 cildə, I c., Bakı, 2009. - s.429-444, 489-508.

dəni qüvvələri ana dilinin hüquqlarının tanınması və təmin edilməsi məsələsini prioritet kimi irəli sürmüşlər. Bu da ana dili məsələsinin cənubi azərbaycanlıların milli azadlıq mübarizəsində tutduğu yerin əhəmiyyətini vurğulayır.

Sözgedən problem siyasi, mədəni və insan hüquqları baxımından aktualdır. İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda milli məsələnin ümumi vəziyyəti və həlli perspektivləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan dilinin vəziyyəti və azərbaycanlıların ana dilinə münasibətinin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İİR Konstitusiyasının dövlət dili haqqında 15-ci maddəsi, “Millətin hüququ” adlı üçüncü fəslinə daxil olan 19, 20, 23, 27, 34, 48-ci və b. maddələrində, şuralar haqqında yeddinci fəslin 100 və 103-cü maddələrində İran xalqlarının hüquqları təsbit olunmuşdur.¹ Sonrakı dövrlərdə İİR rəhbərliyi “vahid islam ümməti” konsepsiyasını geniş miqyasda tətbiq etməklə ölkədə yaşayan ayrı-ayrı millətlərin hüququnu danmağa, milli məsələnin dərinləşməsi üçün obyektiv zəmin yaratmağa başladı. Məhz İİR-in Konstitusiyasında qeyri-farsların varlığının, dillərinin və hüquqlarının ümumi şəkildə və məhdud miqyasda da olsa tanınması, onların ana dili və milli haqlar uğrunda mübarizəsi üçün hüquqi əsas oldu.

Hazırda İran-İslam Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların demək olar ki, bütün təbəqələri üçün əsas ictimai-siyasi və mədəni məsələyə çevrilən ana dili problemi son vaxtlar İİR-də hakim strukturda təmsil olunan nümayəndələr arasında da müzakirə predmetinə çevrilmişdir.

Ana dili uğrunda mübarizə beynəlxalq hüququn tərkib hissəsidir. Müasir dünyada ana dilini qorumaq, mühafizə etmək vacib məsələ kimi diqqət mərkəzindədir. UNESCO 1999-cu ildə fevralın 21-nin Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd olunması haqqında qərar qəbul etmişdir.²

Beynəlxalq qanunlar bu hüquqların təmin edilməsini tələb etməyə əsas verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın 1-ci hissəsinin 1, 3, 27-ci maddələri hər bir xalqın və fərdin öz ana dilindən istifadə hüququnu, II hissənin 2.1-ci, III hissənin 26-cı maddələri hər cür ayrı-seçkiliyin qanunla qadağan olunduğunu özündə əks etdirir.³ Həmin prinsiplər eyni zamanda Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 2, 18, 19, 20, 26.2 maddələri ilə də

¹ İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. – Bakı: “Qızıl Şərq”, 1993. – 96 s.

² Azərbaycan dili milli varlığımızın aynasıdır (“21 fevral – Ana dili günü” nə həsr olunmuş metodik vəsait). Bakı, 2010, 26 s.

³ <http://migration.gov.az/images/pdf/22c74086f1453974981f0cb446403cf4.pdf>;
http://e-qanun.az/files/framework/data/0/f_997.htm

təsbit olunmuşdur.¹ BMT Nizamnaməsinin 55, 73(A) maddələrində,² Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində³ və Helsinki Yekun Aktında⁴ da qeyd edilən hüquqlar öz əksini tapmışdır.

Dövlət dilinə, ana dilinə münasibət dünya ölkələrinin hamısında aktualdır. Bunu bir sıra dövlətlərin dillə bağlı həyata keçirdikləri siyasətdə də açıq görmək mümkündür. Məsələn, Əfqanıstan (3 dilli), Hindistan (2 dilli), Pakistan (2 dilli), Kanada (2 dilli), Belçika (3 dilli), İsveç (3 dilli), Sinqapur (4 dilli), İraq (2 dilli) və başqa ölkələrin təcrübəsini göstərmək olar.⁵

Cənubi azərbaycanlıların İran-İslam Respublikasının qanunvericiliyinə və beynəlxalq sənədlərə uyğun olan milli tələbləri məhz onların mübarizəsi sayəsində Cənubi Azərbaycan və İran çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq ictimai problemlərdən, demokratiya və insan haqlarına dair məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

İran islam inqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsinin tədqiq olunmasında əsas məqsəd həm də böyük dövlətlərin Orta Şərqi siyasətinin mahiyyətinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Cənubi Azərbaycanda milli məsələnin qoyuluşu daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirindən bilavasitə asılıdır. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq birliyin İranda insan hüquqlarının bərqərar olmasına yönəlmiş fəaliyyətinin bir sıra aparıcı xətləri Cənubi Azərbaycanla bağlı məsələlərdən keçir. Hazırkı vəziyyət Cənubi Azərbaycan məsələsini təkrarən aktuallaşdırmaqla bu sahədə yeni elmi araşdırmalar aparılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi 1979-2005-ci illəri əhatə edir. 1979-cu ildə yaradılmış İİR-in Konstitusiyasında qeyri-farsların bəzi milli hüquqlarının təsbit edilməsi azərbaycanlıların və digər qeyri-farsların tələbi və təzyiqinin nəticəsi idi. Lakin hakimiyyətdəki bəzi şovinist qüvvələrin təkidi və müqaviməti üzündən bu hüquqların təmin edilməməsi İrandakı azərbaycanlıların öz milli hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmasına səbəb oldu.

Hərəkət səviyyəsinə qədər yüksəlmiş bu mübarizə günümüzə qədər

¹ http://www.jlc.gov.az/Law/Umumdunya_IH_Beyannamesi.pdf

² Устав Организации Объединенных Наций и статут Международного суда. Департамент Общественной Информации. Нью-Йорк, Организация Объединенных Наций, 1993, 96 с.

³ http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml

⁴ <http://www.osce.org/ru/mc/39505>

⁵ شیرمحمدی طاهر. زبانهای قومی در قانون اساسی ایران و کشورهای همسایه. <http://www.dw.de/article|0,,6442102,00.htm|#>

mərhələlərlə davam edir. Qeyd olunan mübarizə başlanan vaxtdan 2005-ci ilə qədər olan dövrdə İranda müvəqqəti hökumətin qurulması (1979-1980), İran-İraq müharibəsi (1980-1988), iqtisadi islahatlar (1989-1997) və siyasi islahatlar mərhələsi (1997-2005), eyni zamanda 90-cı illərdən beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər, Şimali Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsi və s. azərbaycanlıların milli hərəkatının formalaşmasına təkan vermişdir. 1997-ci ildə Xatəminin başçılığı ilə başlayan “islahatçı” hərəkat, qeyri-farslara müəyyən vədlər versə də, onun hakimiyyətdə olduğu səkkiz ildə milli məsələnin həlli ilə bağlı irəliləyiş əldə olunmadı.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi adı çəkilən məsələləri xronoloji ardıcılıqla izləməyə və araşdırmağa imkan verir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Ölkəmizdə bu mövzuya bir sıra kitablarda, monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda və elmi məqalələrdə toxunulsa da, indiyədək kompleks şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Əlbəttə, biz “İran islam inqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-2005)” mövzusunda dissertasiyanın yazılması ilə bu sahədəki elmi boşluğun tam doldurulması iddiasından uzağıq. Məqsəd məsələləri qabartmaq və mövzunun tədqiq olunmasının elmi və siyasi əhəmiyyətini gündəmə gətirməkdir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar İranda milli məsələlərə dair yazmış tanınmış müəlliflərdən Azərbaycan, türk, rus, fars və ingilis tarixçilərinin əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Tarixçilərdən Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli (Bije), S.Bayramzadə¹, Məhəmmədağlı Zehtabi (Kirişçi)², M.S.İvanov³, S.M.Əliyev⁴, R.A. Seyidov⁵, V.V.Trubets-

¹ Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə. (Bije), Bayramzadə S.Güney Azərbaycan (məlumat kitabı). – Bakı: Orxan, 2000. – 514 s.

² Zehtabi Məhəmmədağlı (Kirişçi). İran türklərinin əski tarixi. Ən qədim dövrdən İsgəndərə qədər. I cild. Təbriz, 1378. Zehtabi Məhəmmədağlı (Kirişçi) İran türklərinin əski tarixi. İsgəndər dövründən İslama qədər.II cild, Təbriz: 1999 (1379); Məhəmmədağlı Zehtabi (M.Şəbüstərli) İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı. Təbriz: “Əxtər” nəşriyyatı, 1380. Zehtabi Məhəmmədağlı (M.Şəbüstərli) Müasir ədəbi azəri dili (səs – sərf). Təbriz: “Aşina” nəşriyyatı, 1379.

³ Иванов М.С.Иран. Национальные процессы в странах Ближнего и среднего востока. – Москва: 1970.

⁴ Алиев С.М.К национальному вопросу в современном Иране // Краткие Сообщения Института народов Азии, №77, 1964. – с.45-60

⁵ Сеидов Р.А.О национальном формировании азербайджанцев в Иране. // Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке, 1985. – с. 36-89

koy¹, O.Jıqalina², Y.V.Bosin³, E.Abrahamian⁴, R.Cottom⁵, D.Nisman⁶, Niki Kedi⁷ Əmir Bəhram Əhmədiyan⁸, Əli Təbrizli⁹, Kərəm Cəfəri¹⁰ və başqa müəlliflərin əsərlərini qeyd etmək olar.

Dissertasiya mövzusu ilə tam əlaqədar olan elmi əsərlərə azərbaycanlı tədqiqatçılardan Ş.Ə.Tağiyevanın¹¹, V.K.Mustafayevin¹², N.L.Nəsibzadənin¹³ tədqiqatları aiddir. Həmin tədqiqatlarda İran islam inqilabından sonra milli hüquqlar, o cümlədən Azərbaycan dili məsələsinin həlli uğrunda mübarizənin ictimai-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə etməsi araşdırılır. Azərbaycanlılar inqilabın vermiş olduğu real dil azadlığını mühafizə etməyə və qanuniləşdirməyə səy göstərirlər. Müəlliflər əmindirlər ki, bu müvəffəqiyyət qeyd olunan məsələləri həll etmək üçün müəyyən leqal imkan, şərait və vasitələr yaranmasına yol açacaqdır.

¹ Трубецкой В.В. Особенности национальной ситуации в Исламской Республике Иран. Национальный вопрос в странах Востока. – Москва: 1982; К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране // Национальные проблемы современного Востока. Москва, 1977. с. 81-114.

² Жигалина О.Этносоциальная эволюция Иранского общества. – Москва: Наука, 1996.

³ Босин Ю.В.Этно-конфессиональные проблемы стран Среднего Востока. Москва, 2000.

⁴ Abrahamian E. İran Between two revolutions. – Princeton Universiti Press, 1982. 561 p.

⁵ Cottom Richard Nationalism and the Islamic Revolution in Iran. – Canadian Review of studies in Nationalism, 1982.

⁶ Nisman D. The Soviet Union and Iranian Azerbaijan. Use of nationalism for Political Penetration. – Boulder: Westview Press, 1987

⁷ كدى نيكى، نتایج انقلاب ایران ۱۳۸۳ تهران، چاپ اول، خواه / انتشارات ققنوس، حق .

⁸ احمدیان بهرام امیر. روابط ایران و جمهوری آذربایجان. نگاه آذریها به ایران. تهران ۱۳۸۴

⁹ تبریزلی علی. ادبیات و ملیت. ۱۳۶۰. ۱۱۵. ص

¹⁰ جعفری کرم، قومیتها و قانون اساسی در ایران. انتشارات اندیشه نو، ۱۳۸۶. ص ۱۱۷

¹¹ Tağiyeva Ş.Ə.. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda milli hüquqlar uğrunda mübarizə. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri (məqalələr toplusu). – Bakı: Elm, 1989. – s. 143-174.

¹² Mustafayev V.K. Cənubi Azərbaycan Milli Şüuru (XX əsrin I yarısı). Bakı, 1998; İran elmi fikrində Azərbaycan dili məsələsi (1958-1978) // Bakı-Təbriz dərgisi, №3 2006. – s.43-48; Cənubi azərbaycanlıların milli hərəkəti (Tələbə hərəkəti) // Bakı-Təbriz dərgisi, №9, 2007. – s.21-29.

¹³ Nəsibzadə N. və Mustafayev V.K. İranda Azərbaycan dili: dövlət siyasəti və ona müqavimət. Bölünmüş Azərbaycan. Bütöv Azərbaycan. Bakı, 1997; Nəsibli N. Güneylı-Qüzeyli məsələlərimiz. – Bakı: Aypara 3, 2013. – 262 s.

İranlı müəlliflər Firidun Babain¹, Həsən Raşidinin², Şahmərsi Pərvizarin³, Ziya Sədrin⁴, Hüseyn Sədiqin⁵, Əli Morurinin⁶, Əli Mürşidzadənin⁷ əsərlərində cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi, İran qanunvericiliyinə uyğun olan ədalətli tələbləri və s. təhlil edilir. Tədqiqatçılar milli məsələnin əsas problemlərindən birini təşkil edən milli dilə münasibətdə müxtəlif ictimai-siyasi cərəyanların bir-birinə zidd mövqelərini araşdıraraq milli məsələnin ümumi vəziyyəti və həlli perspektivləri haqqında öz mülahizələrini irəli sürürlər.

Cavad Heyətin⁸, Ə.Nabdilin⁹, Məhəmmədəli Fərzanənin¹⁰ əsərlərində Azərbaycan dilinin tarixi, onun türk dilləri sistemində yeri haqqında zəngin faktlar öz əksini tapıb. Bu əsərlər Cənubi Azərbaycanda ana dilinin tarixi keçmişi, lüğət tərkibi, üslub zənginliyi haqqında təsəvvürləri genişləndirmiş, bir çox hallarda isə göstərilən problemlərin öyrənilməsi mənasında ilk mənbəyə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, İranda ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizəyə mənfəi reaksiya verən azərbaycanlı müəlliflər də var. Həmid Əhmədi¹¹, Nəseh Nətiq¹² və başqa müəlliflər İrani çoxmillətli deyil, çoxmədəniyyətli ölkə kimi qəbul edirlər. Onlar İranın ərəzi bütövlüyünün pozulması təhlükəsinin mövcudluğunu etiraf etsələr də, əsas səbəb kimi İİR-də milli haqların tapdanmasını deyil, demokratik hüquqların olmamasını göstərir, problemin həllini rejimi dəyişməkdə görürlər.

İranda azərbaycanlıların milli hüquqlarına dair tədqiqat əsərləri türkdilli ölkələrin, ilk növbədə Türkiyə alimlərinin də daim diqqət mərkə-

¹ بابایی فریدون راه حلی و واقع بنیان یا برای مسائل قومی، ملی و زبانی در ایران. اسفند ۱۲ اندیشه نو. www.shehrivend.com

² راشدی حسن. ترکان و بررسی تاریخ زبان و هویت آنها در ایران. نشر، تهران، ۱۳۸۶، ص. ۳۱۵.

³ شاهمرسی پرویز زار. تاریخ زبان در آذربایجان. ۱۳۷۵، ص. ۱۲۰.

⁴ صدر ضیا. کسرت قومی و هویت ملی ایرانیان. اندیشه نو، تهران، ۱۳۷۷.

⁵ صدیق حسین محمدزاده. فزیه زبان آذری و کسروی. تهران. تک درخت، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۲.

⁶ دانشگاه تبریز (تبریز اونیورسیتی) بیر ۱۳۸۴-۱۳۷۶ مروری علی. "بر وقایع مهم سالهای تحصیلی

⁷ azeroyrenci.topsities.com

⁸ مرشدیزاده ع. روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی نشر مرکز تهران ۱۳۸۰، ص. ۳۹۳.

⁹ هیئت ج. تاریخ زبان و لجه های تهران. ۱۳۵۸، هیئت ج. مقایسه اللغتين. تهران. ۸۷، ص. ۱۳۶۲. ترکی.

¹⁰ نابدل ع. آذربایجان و مسئله ملی. نشریه الدیریم. ۱۳۵۷، ص. ۳۵.

¹¹ فرزانه محمد علی. مبانی دستور زبان آذربایجان. انتشارات شمسی. تبریز. ۱۳۶۶.

¹² احمدی ح. قومیت و قومیتگرایی در ایران. نشر نی. تهران ۱۳۸۶، ص. ۴۷۵.

¹³ ناطق ن. زبان آذربایجان و وحدت ملیه. ایران. تهران ۱۱۵، ص. ۱۳۶۰.

zindədir. Bu mövzuda yazan müəlliflərdən Emre Bayırın¹, Ören Mehmet Eminin², Arif Kəskinin³, Gulara Yeniseyin⁴, Ali Kafkasyalı⁵, Sonel Bosnalının⁶, Davud Turanın⁷ əsərində Azərbaycan dilinin İrandakı sosial, siyasi, mədəni çərçivədə durumu təhlil edilir. Sonel Bosnalının qeyd olunan əsəri Azərbaycan dilinə qarşı assimilyasiya siyasətinin istiqamətlərinin və mahiyyətinin elmi cəhətdən təhlili baxımından fundamental araşdırma hesab edilə bilər.

Amerika Harvard Universitetinin müəllimi, tədqiqatçı alim Brenda Şafferin⁸ əsərlərində İranda 90-cı illərdə yaranmış siyasi təşkilatların və tələbə cəmiyyətlərinin mədəni hüquqlar və ana dili uğrunda mübarizəsi işıqlandırılır və belə qənaətə gəlinir ki, bu mübarizə İran dövlətinin qeyri-farslarla bağlı siyasətinə, onların hüquqları ilə bağlı qanunların dəyişdirilməsinə təsir edə biləcək gücə malik bir hərəkət ola bilər.

Təsnifatdan görüldüyü kimi, Cənubi Azərbaycanda İslam inqilabından sonra baş verən hadisələr ən müxtəlif məsələlər baxımından işlənsə də, cənubi azərbaycanlıların özünüdərk və özünü təsdiq prosesində ən mühüm amil olan Azərbaycan dilinin mövqeyi və statusu ilə bağlı müstəqil elmi tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Bu da məsələnin aktual elmi problem kimi tədqiqata ehtiyacı olduğuna dəlalət edir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Elmi tədqiqat çoxsaylı qaynaqların araşdırılması əsasında aparılmışdır. Bu mənbələr arasında rəsmi sənədlər, siyasi

¹ Emre Bayır. Fars milliyətçiliği ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Harekatı\\ Avrasiya Dosyası, cilt 5, sayı3, 1999. Reform yapamayan Reformçuların Anatomisi \\ Stratejik Analiz, cilt 3, sayı 33, 2003.

² Ören Mehmet Emin. İran Türkləri hürriyyət harakətləri. Ankara: 1998.

³ Arif Kəskin. Güney Azərbaycanda milli hərəkətin tarixi təməlləri \\ “Bakı-Təbriz” dərgisi, №2 2006. – s.31-37; İranda fars milliyətçiliğinin üç dalğası: “İranlılığa” giden yol \\ Güney Azərbaycan sosial, kültürel və siyasal araşdırmaları dosyası makaleler toplusu, Ankara: Tanıtım, yaz 2005. - səh. 21-42

⁴ Gulara Yenisey. İranda etnosiyasi hərəkətlər. (1922-2004). - Bakı: Qanun, 2009. – 248 s.

⁵ Kafkasyalı Ali. İran Türkləri. – İstanbul: Bilgeoğuz yay., 2010. - 972 səh.

⁶ Bosnalı Sonel. İran Azərbaycan Türkcesi. – İstanbul: Kitap Matbaası, 2007.

⁷ Davud Turan. Mezhepleşmiş milliyətçilik: Şiiilik və farslılıq ile özdeşleşen iranlılık \\ Güney Azərbaycan sosial, kültürel və siyasal araşdırmaları dosyası makaleler toplusu, Ankara: Tanıtım, yaz 2005. – s. 53-60.

⁸ شافەر برندا. مرزها و برادری ایران و چالش هویت آذربایجانی. نشر الوس. ۱۳۸۵. ۲۵۵ ص , شافەر برندا. شکلگیری هویت جمع (عینی) در آذربایجان ایران. تهران ۱۳۸۵. ۵۹ ص.

The formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran// Nationalities Papers, Vol.28, №3, 2000

və qeyri-siyasi qurumların, ziyalıların problemlə əlaqədar bəyanatları, mətbuat materialları, internet resursları və s. mühüm yer tutur.

Araşdırılan mövzunun mənbə bazasında əsas ağırlıq dövrü nəşrlərdə dərc edilmiş materialların üzərinə düşmüşdür. Dissertasiyada mətbuatın zəngin faktiki materiallarından geniş istifadə olunmuşdur. Əsasən Azərbaycanda (“Azadlıq”, “Ayna”, “Xalq qəzeti” qəzetləri, “21Azər”, “Odlar yurdu”, “Elm və həyat” jurnalları və s. mətbu orqanları), İranda (“Varlıq”, “Çiçək”, “Cənub Azərbaycan”, “Dilmac”, “Ərməgane Azərbaycan”, “Omide Zəncan”, “Pəyəmə Urmiyə”, “Rəsəlat” və s. mətbu orqanları), Avropada və Amerikada (“Ana dili”, “Tribun”, “Ulus”, “Savalan”, “Aturpat”, “Tebrizin sesi”, “Səhənd” və s.) nəşr olunan mətbu orqanlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin digər mənbə bazası İranda və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən informasiya agentliklərinin (Yol, Olaylar, Royter və s.) bülletenləri və internet (<http://www.azadtribun.com>, <http://www.azbilotop.com>, www.azeroyrenci.topcities.com, <http://www.durna.info>, <http://www.tribun.com> və s.) resurslarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi çoxsaylı və müxtəlif səpkili mənbələrin tədqiqi və təhlili əsasında İran İslam inqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsinin başlıca cəhətlərini göstərməkdir. Əsas məqsəddən çıxış edərək **vəzifələr** aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- İİR-in assimilyasiya siyasətinin əsaslarını, istiqamətini və məqsədlərini nəzəri cəhətdən araşdırmaq;
- Cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsinin əsas amillərini müəyyən etmək;
- Mübarizənin mərhələlərini, inkişaf dinamikasını təhlil etmək;
- Bu mübarizəyə daxili və xarici amillərin təsirini, eləcə də problemin İranın daxili və xarici siyasətinə təsirini araşdırıb xarakterizə etmək.

Dissertasiyanın metodoloji əsası. Mövzu ilə əlaqədar olaraq İİR-də milli məsələlərə aid yazılmış çoxsaylı kitablardan, mənbələrdən, elmi tədqiqatlardan istifadə edilmiş və elmi-nəzəri müddəalar nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatın metod və üsulunda bütün mənbə, fikir və mülahizələrin obyektivliyinə xüsusi diqqət ayrılmış, tənqidi yanaşma metodu əsas götürülmüşdür. Araşdırma zamanı hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkarlanması, hasil olunan nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi, analogiyaların aşkar edilməsi kimi tarix elmində ümumən təsbit olunmuş tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliklərindən biri ana dili məsələsinin milli hüquqlar uğrunda mübarizənin əsası kimi tədqiq olunmasıdır. Bu məsələ beynəlxalq hüququn prinsipləri kontekstin-

də, müasir dünyanın demokratiya, insan haqları kimi bəşəri dəyərləri fonunda beynəlxalq problem olaraq tədqiq edilir. Mübarizəni şərtləndirən daxili və xarici amillər şərh olunur. İlk dəfə olaraq Cənubi Azərbaycan diasporunun heç bir diasorda rastlaşmayan spesifik tarixi xüsusiyyətləri araşdırılır və bu özünəməxsusluğun onun formalaşmasına, təşkilatlanmasına göstərdiyi müsbət və mənfi təsirlər tədqiq edilir. İranda milli məsələ ilə bağlı Qərb müəlliflərinin əsərlərindən və yeni farsdilli qaynaqlardan və ədəbiyyatdan istifadə olunmuş və bir sıra əhəmiyyətli mənbələr elmi dövriyyəyə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat və alınmış elmi-praktiki nəticələr çağdaş tarix və milli məsələlərlə maraqlanan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları, informasiya və dövri mətbuat işçiləri üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyada gətirilən faktlardan, çıxarılan nəticələrdən Azərbaycanda, eləcə də İranda müəyyən dərslərlik və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Əsərdən Azərbaycan və İran ali məktəblərində Asiya və Afrika ölkələri tarixinin, xüsusilə İran tarixinin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiq olunan problemin əsas nəticələri müəllif tərəfindən Azərbaycanın elmi jurnallarında çap etdirdiyi 10 məqalədə, həmçinin Gürcüstan Respublikasında çap olunmuş bir elmi məqalədə aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və problemin elmi əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri göstərilir, problemə dair elmi ədəbiyyat nəzərdən keçirilir, mənbələr təhlil olunur, dissertasiya işinin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Tədqiqatın birinci fəslı **“İran İslam İnqilabından əvvəl İranda Azərbaycan dilinin vəziyyəti”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

“1828-1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni durum” adlı birinci yarımfəsildə polietnik tərkibə malik olan İran cəmiyyətində XIX əsrin əvvəllərində milli münasibətlər və etnik dillərin

statusunun tarixən formalaşmış qaydalarla tənzimlənməsi şərh olunur. Göstərilir ki, ərəb dili dini sahədə və ali təhsil sistemində, fars dili kargüzarlıq və təhsil sistemində, Azərbaycan dili şifahi formada sarayda və hərbi sferada işləndirdi. İran müəllifi Ə.Kəsrəvi XX əsrin əvvəllərində İranda Azərbaycan dilinin vəziyyətini şərh edərək vurğulayır ki, şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dili vəliəhd-valinin sarayında geniş işləndirdi, həmçinin məktəbxanalarda ərəb və fars dilini bilməyən bir çox müəllim və axundlar öz şagirdlərilə Azərbaycan dilində ünsiyyət qurur, ərəb və fars dilində olan fənlərin izahında əsas vasitə kimi Azərbaycan dilindən istifadə edirdilər¹.

Həmin vəziyyət bəzi istisnalarla uzun müddət davam etmişdir. Yeganə istisna 1888-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan dilində yeni tipli ibtidai məktəbin təsis edilməsi² və ya Azərbaycan dilinin tədris sisteminə daxil olması idi. XX əsrin əvvəllərində Məşrutə inqilabı illərində (1905-1911) Azərbaycan dili mətbuata da daxil olmuşdur. Lakin bu yeni meyl möhkəmlənmədi və inqilabdan sonra sıradan çıxdı. Bunun əsas səbəbi azərbaycanlıların idarəetmə strukturlarında aparıcı rol oynaması, ümummilli, ümumdövlət maraqları ilə daha sıx bağlı olması və nəticədə siyasi şüurun milli-etnik şüurdan üstün olması ilə izah edilə bilər.

Birinci fəslin **“1922-1946-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda xalqın milli özünüdərk prosesinin yüksəlişi və Azərbaycan dilinin mövqeyi”** adlı ikinci yarımfəslində azərbaycanlılarda formalaşmış ümumiran (dövlətçilik) şüurunun İranda yeni dövlət quruculuğu (1921-ci ildən başlamış) prosesindəki rolu və mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi araşdırılır.

Azərbaycanlılar silahlı qüvvələrin tərkibində ölkənin mərkəzləşdirilməsində və İran dövlət-millət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi olan milli birlik və milli vəhdət ideologiyasının yaradılmasında aparıcı rol oynamışlar. Pəhləvilərin Milli vəhdət ideologiyası İranda mövcud olan qeyri-farsların dil və mədəniyyət baxımından assimilyasiya olunmasının zəruriliyini əsaslandırır. 1925-ci ildə Qacar sülaləsinin Fars Pəhləvi sülaləsi ilə əvəz olunmasından sonra yeni dövlət quruculuğu, o cümlədən vahid millət yaratmaq sahəsində fəaliyyət sürətlənmiş və genişlənmişdi. Həmin siyasət etnik dillərin ənənəvi fəaliyyət sferalarından sıxışdırılmasına yönəlmişdi.³ Hakim rejimin və fars məmurlarının qeyri-farsları qısa zamanda assimilyasiya etmək imkanı və potensialı olmadığından etnik

¹ کسروی احمد. زندگی‌نامه من. نشر دوم. تهران ۱۳۶۱. ص ۸۷.

² موستقی آ. شرح زندگی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. جلد سوم... تهران ۱۳۴۳. ص ۴۶.

³ Галунов Р. Реформа языка в Иране. \ \ Материалы конференции, 1936, №34. - стр.1036

dillərin, xüsusən Azərbaycan dilinin, daşıyıcılarına qarşı tətbiq etdikləri heç bir əsası və izahı olmayan zorakılıq üsulları mərkəzi hakimiyyətə qarşı narazılığın güclənməsinə, qeyri-farsların milli şüurunun oyanması və inkişafına səbəb olurdu. Azərbaycan dili Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında milli dil səviyyəsində fəaliyyət göstərdiyindən sol, radikal, bolşevik ideyaların ötürücüsü hesab olunurdu. Azərbaycan əhalisinin yuxarı dairələrinin, ruhani təbəqəsinin himayəsindən məhrum Azərbaycan dilinin hüquqlarını siyasi müstəvidə prinsipial olaraq sol təşkilatlar, mədəni müstəvidə isə məhdud miqyasda şəhər orta təbəqələrinin nümayəndələri müdafiə edirdilər. Buna görə də Azərbaycan dilinə qarşı siyasət Cənubi Azərbaycanda müştəkkil və geniş müqavimətlə qarşılaşmırdı. Şəhər orta təbəqələri, xüsusən də ziyalılar yalnız demokratik cəmiyyətdə ana dili uğrunda mübarizə aparmağa qadir idilər. Belə bir şərait İkinci Dünya müharibəsinin başlanması, Sovet və İngiltərə qoşunlarının İrana daxil olması, Rza şahın hakimiyyətdən kənarlaşdırılması və ölkədə nisbi demokratiyanın bərqərar olması ilə yarandı. Həmin şərait sol yönümlü qüvvələrin fəallaşmasına, 1945-ci ilin ikinci yarısında Azərbaycan Demokrat Partiyasının təsis edilməsinə və onun rəhbərliyi ilə Milli Hökumətin (1945-1946) təşkil olunmasına imkan yaratdı. Milli Hökumət Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edərək onun bütün sahələrdə fəaliyyət göstərməsini təmin etdi və ana dili məsələsini tam miqyasda həll etdi.

Birinci fəslin **“1946-1979-cu illərdə Azərbaycan dilinin vəziyyəti”** adlanan üçüncü yarımfəsilində daxili irtica və onların xarici himayədarlarının təcavüzü nəticəsində süqut edən Milli Hökumətdən sonra Azərbaycan dilinə təzyiq və qadağaların daha geniş miqyasda, yeni üsul və vasitələrlə davam etməsindən bəhs olunur.

Bundan əvvəlki dövrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin hüququnu siyasi sferada sol siyasi təşkilatlar ümumi formada müdafiə edirdilər. Yalnız şəhər orta təbəqələrinin azsaylı nümayəndələri, bir sıra milli ruhlu ziyalılar Azərbaycan dilinin mədəni hüquqlarını, yazılı funksiyalarını qoruyub saxlamağa səy göstərirdilər.

“Torpaq islahatı və Ağ inqilab” çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar İran xalqlarının bütünləşməsinə xidmət etsə də, eyni zamanda milli məsələni faktiki olaraq daha da dərinləşdirdi. İran ziyalısı Cəlal Ale-Əhməd “Ziyalıların xidmət və xəyanəti” adlı əsərində qeyd olunan məsələləri dəqiqliklə açıqlayır: “...biz hələ də türk dilini məhv etmək yönündə kiçicik müvəffəqiyyətə belə nail ola bilməmişik. Üstəlik biz türk ilə fars arasında elə gizli bir nifaqa səbəb olmuşuq ki, azacıq münasib şərait yaranan kimi yenidən Demokrat Firqəsi şəklində baş qaldıracaqdır. ..milli

vəhdətin yerini bir növ milli ədavət tutub.”¹

XX əsrin 50-70-ci illərində milli məsələ, milli kimlik və ana dili məsələsinə maraq obyektiv olaraq genişlənsə də, leqal siyasi formada onun hüquqlarını müdafiə edən sosial qrup formalaşmamışdı.

“Cənubi Azərbaycan Milli Hərəkatında ana dili uğrunda mübarizənin yeri” adlanan ikinci fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir.

“İran konstitusiyasında ölkədəki xalqların milli hüquqlarının qoyuluşu və real durum (Cənubi Azərbaycan üzrə)” adlı birinci yarımfəsildə inqilabın qələbəsindən sonra azərbaycanlıların milli hüquqlar uğrunda mübarizəsinin qeyri-mütəşəkkilliyi formalaşmaqda olan rejimə qeyri-farsların varlığını, dillərini və hüquqlarını ümumi şəkildə, son dərəcə məhdud miqyasda tanımağa və əsas qanunda təsbit etməyə imkan verməsi şərh olunur. Eyni zamanda göstərilir ki, bu fakt milli hüquqlar və ana dili uğrunda mübarizədə mühüm bir nailiyyət və gələcək mübarizə üçün vacib hüquqi baza sayıla bilər.

İran İslam Respublikasının konstitusiyasının 15-ci maddəsində cəmiyyətin polietnik xarakteri hüquqi formada təsdiq edilir, etnik dillərin qanuni hüquqları: kitab çapı, kütləvi informasiya vasitələrində istifadə azadlığı və milli ədəbiyyatın ana dilində tədrisi müəyyən edilir². Buna baxmayaraq teokratik rejim Əsas qanunun tələbinə məhəl qoymayaraq etnik dillərin tədris sisteminə daxil olması üçün heç bir tədbir görməmişdir.

1980-88-ci illər İran-İraq müharibəsindən sonra hakim dini ideologiyanın strukturunda əsaslı dəyişiklik baş vermiş və fars millətçiliyi dövlət siyasətinin ideoloji bazasına çevrilmiş, hakim rejim mövcud şəraitdə yeni üsul və vasitələrlə assimilyasiya siyasətini daha geniş miqyasda davam etdirməyə başlamışdır. Yeni rejimin assimilyasiya siyasətinin ən incə məqamı bir-biri ilə bağlı olan iki cəhətlə seçilirdi. Bir tərəfdən etnik dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədris sahəsinə daxil olmasının qarşısının alınması azərbaycanlı gənclərin ədəbi dil normalarına yiyələnmələrinə mane olur, bununla fars dilinin təsirini daha da gücləndirirdi. Digər tərəfdən isə dövlətin nəzarəti altında olan radio və televiziyalarda yerli dillərdə hazırlanan verilişlərə məhdud vaxt ayrılrsa da, həmin dillərdə, xüsusən Azərbaycan dilində olan materiallara təkcə məzmun və forma baxımından deyil, həm də leksik-qrammatik müdaxilə edilir, fars dilində olan sözlər və söz birləşmələrinin qarışdırıldığı süni bir dildən istifadə olunur. Bu gün İranda milli

¹ Cəlal Ale-Əhməd. İran ziyalısı və türk dili problemi \\\ Bakı-Təbriz dərgisi, №2, 2006. - s. 42

²İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. – Bakı: “Qızıl Şərq”, 1993. – s.29

dillərin “əritmə” siyasətinin ən son öreklərindən biri kimi İran Dövlət Radio-Televiziya Qurumunun yerli televiziya və radio proqramlarında milli dillərdə aparılan yayınlarda yer alan danışıq mətnlərinin ən az 75 faizinin farsca kəlmələrdən ibarət olması haqqında təlimatını göstərmək olar.¹ Başqa sözlə, yalnız azərbaycanlıların deyil, bilavasitə Azərbaycan dilinin də assimilyasiya olunması, tədricən fars dilinə çevrilməsi məqsədi həyata keçirilir. Bu, fərdlərin assimilyasiya olunmasından daha təhlükəlidir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Cənubi azərbaycanlıların yaratdığı ictimai-siyasi təşkilatlar və onların ana dili uğrunda mübarizəsi”** adlanır. Bu bölmədə yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli uğrunda başlanan mübarizə mərhələlərlə əks olunub. Məsələyə mübarizənin sosial şərtləri, sosial tərkibi, xarakteri, ən əsası daxili və xarici faktorların hərəkətə təsiri prizmasından yanaşdıqda, dörd əsas mərhələnin olduğu aydın görünür: 1) 1979-1980-ci illər (Müvəqqəti hökumət və rejimin bərqərar olması); 2) 1980-1988-ci illər (İran-İraq müharibəsi); 3) 1989-1997-ci illər (İqtisadi islahatlar mərhələsi); 4) 1997-2005-ci illər (Siyasi islahatlar mərhələsi).

Birinci mərhələdə əsasən solçu, demokratik və s. təşkilatların inqilabdan sonra milli hüquqlar uğrunda mübarizədə milli dil, milli mədəniyyət tələbləri daha qabarıq şəkildə əks olunsada, bunlar ayrılıqda deyil, digər demokratik və sosial-siyasi tələblərin tərkibində, İran hüduqlarından kənara çıxmayan antiimperialist və milli-demokratik şüarlarla birlikdə irəli sürülürdü. Seyid Məhəmməd Kazim Şəriətmədarinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Müsəlman Xalq Partiyasının aparıcı qüvvə kimi çıxış etdiyi mübarizədə qeyri-farslarla bağlı məhdud hüquqların konstitusiyada təsbitinə nail olundu. Yusif Əzizi Bənitərof xatirələrində yazır: “1358-ci ilin tirində (iyul) doktor Əbdülkərim Lahici və Hesaməddin Sadiq Vəzirinin təşəbbüsü ilə Tehranda konstitusiyaya tədqiqi seminarı keçirildi... Ümumiyyətlə, kürd, ərəb, türk, türkmən təmsilçilər bu seminarda İran xalqlarının muxtariyyəti haqqında təkliflər irəli sürdülər. Ancaq qeyri-fars xalqların muxtariyyət təklifləri Xubrəqan Məclisində (Ekspertlər Şurası) 15, 19, 48-ci maddələrlə məhdudlaşdırıldı”²

Yeni rejim 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən Xomeyninin siyasi baxışlarına zidd olan çevrələrə qarşı repressiyalara başladı. İran-İraq müharibəsi isə İran rejiminə bu siyasəti həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Müharibə faktoru öz həllini tapmamış milli məsələni arxa

¹ Gülara Yenisey. İranda etnosiyasi hərəkətlər (1922-2004). – Bakı: Qanun, 2009. - s.225.

² www.shahrvand.com/archives/35944yusefəzizibənitərof.

plana sıxışdırsa da, problemi, eyni zamanda, milli özünüdərək prosesini dərinləşdirdi.

İran-İraq müharibəsindən sonra yaranan və nisbətən liberal sayılan mühit milli qüvvələrin öz fəaliyyətlərini gücləndirməsinə şərait yaratmışdı. Dünyada gedən siyasi dəyişikliklər, o cümlədən Şimali Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi Cənubi Azərbaycandakı milli qüvvələrin konsolidasiyasına çox ciddi təsir göstərən amillərdən olmuşdu. Qlobal və regional dəyişikliyin ən mühüm nəticələrindən biri sosial-siyasi mübarizənin arxa plana keçməsi idi. Milli qüvvələr əsas diqqəti millisiyasi, milli-mədəni sferalara yönəltməyə başlamışdılar. Nəticədə milli hüquqlar və ana dili məsələsi siyasi, mədəni fəaliyyətin əsas obyektinə çevrilmişdi. Belə bir situasiya Cənubda yeni siyasi baxışların formalaşmasına və yeni milli oyanış hərəkatının yaranmasına səbəb olmuşdu. Artıq yeni, daha konkret ideoloji hədəfləri olan milli qurumlar yaranmağa başlamışdı. Bu qurumlar müxtəlif sosial təbəqələrin mədəni və siyasi tələblərini əks etdirirdi.¹ Qeyd edilən mərhələdə azərbaycanlıların milli hüquqları və onun tərkib hissəsi olan ana dilinin hüquqlarının reallaşdırılması, statusunun genişləndirilməsi uğrunda milli cəbhənin yarındığını qeyd etmək mümkündür. Bunu onların yaratdıqları təşkilatların təmsalında görə bilərik. Bu təşkilatlar (Güney Azərbaycan Fədailər Təşkilatı, Vahid Müstəqil Azərbaycan Cəbhəsi, Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatı, Azərbaycan Demokrat Firqəsi) 1994-cü ilin payızında birləşərək Güney Azərbaycan Milli İstiqlal Cəbhəsini yaratdılar.²

Ana dili uğrunda açıq siyasi-ideoloji tələblər 1996-cı ilin baharında Məclisə seçkilər zamanı M.Çöhrəqanlı tərəfindən açıq şəkildə qoyuldu və güclü müqavimətlə üzləşdi. Beləliklə, milli hüquqlar uğrunda mübarizə açıq siyasi müstəviyə keçdi, milli özünüdərək prosesi intensivləşdi.

1997-ci ildə Xatəmi prezident seçildəndən sonra radikal taktikaya söykənən hərəkatda mülayimləşmə meylləri gücləndi, bütövləşmə və istiqlal tələbləri azaldı. Aparılan mübarizədə türkçülük məfkurəsi əsas ideoloji xətti təşkil edirdi. Mübarizə milli dil – türk dili, milli kimlik – türk kimliyi uğrunda etiraz dalğasına çevrilmişdi. Adında Azərbaycan-türk kəlmələri olan təşkilatların sayı artmağa başlamışdı. (Güney Azərbaycan Türk Dirçəliş Təşkilatı, Bizim Yol Güney Azərbaycan Milli Azadlıq Təşkilatı, Gənc Türklər Təşkilatı və s.). 1998-ci ildə qeyd olunan təşkilatlar Milli Şurada birləşdilər. Həmin təşkilatlar ana dilinə dövlət statusunun

¹ روزنامه "رسالت". (۰۵.۰۴.۱۹۹۳)

² شافر برندا. مرزها و برادری ایران و چالش هویت آذربایجانی. نشر الوس. ۱۳۸۵. ۲۰۰. ص.

verilməsi, federasiya və istiqlal uğrunda mübarizə aparırdılar. Əsasən Azərbaycan türk kimliyinin qorunması, konstitusiyaya çərçivəsində hərəkət etmək, ana dilində mətbuat, radio, televiziya və məktəblərin açılması və s. tələblər qoyulurdu. Tədrisən milli qüvvələrin mübarizəsi kütləvi xarakter almağa başlamış və mütəşəkkil forma kəsb etmişdi. Nümunə kimi “Babək” qalasına hər il təşkil olunan müntəzəm yürüşləri göstərmək olar (1999-dan başlamışdır).

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə **“Cənubi Azərbaycan ziyalılarının ana dili uğrunda mübarizəsi”** adlanır.

İnqilabdan sonra cənublu ziyalılar ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı, dili və mədəniyyəti ilə bağlı yüksək nəzəri səviyyəli araşdırmalarla çıxış etməyə başladılar. Bu dövrdə illərlə yığılaraq reallaşa bilməyən milli fikir və ideyalar qəzet, jurnal, məcmuə və kitablarda öz əksini tapırdı.¹

İran-İraq müharibəsi illərində ziyalılar öz fəaliyyət imkanlarını qoruyub saxlamaq üçün hakim rejimin müəyyən etdiyi çərçivədə mübarizə aparır və bu da xalq kütlələrinin maariflənməsinə xidmət edirdi.

Müharibənin ardınca İranda meydana gəlmiş islahat atmosferi şəraitində azərbaycanlı ziyalıların mübarizəsi kütləvi xarakter almağa, təmərəküzləşməyə başlamış və mütəşəkkil bir forma kəsb etmişdi. Onlar milli maraqları ardıcıl və sistemli şəkildə müdafiə edirdilər. Burada Şimali Azərbaycanda baş verən proseslərin təsirini də aydın görmək olur. Ümumən həm regionda, həm də dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər kontekstində ziyalıların, xüsusən də tələbələrin milli-mədəni və siyasi-ideoloji fəaliyyəti Cənubi Azərbaycan Milli Hərəkətinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdı. Azərbaycan dili məsələsini qloballaşma kontekstində araşdıran azərbaycanlı tələbələr bu hərəkətin avanqardına çevrilmişdilər. Ziyalıların əsas mübarizə formaları elmi-mədəni tədbirlərin, mitinq və nümayişlərin keçirilməsi, (prezidentə, ali dini liderə) petisiyaların hazırlanması və qəzet səhifələrində çıxışlardan və s. ibarət idi. Əsas tələblər ana dilinin televiziya və radioda əsas dil kimi işlənməsi, Azərbaycan dilində məktəblər açılması idi. Həmin mübarizənin təsiri altında hakim strukturlarda təmsil olunan ayrı-ayrı azərbaycanlılar milli hüquqların təmin olunmasını müdafiə etməyə başlamışdılar. Ən mühafizəkar sosial qrup olan ruhanilərin bəzi azərbaycanlı nümayəndələri də milli hüquqların, xüsusən Azərbaycan dilinin hüquqlarının təmin olunması və statusunun yüksəldil-

¹روزنامه "کيهان" (۰۶.۰۵.۱۹۷۹); Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dili; normalar və üslublar. – Bakı: 1990. - s. “Varlıq” dərgisi, №37-38 1982. - s.12; هیئت ج. مقایسه. – Bakı: 1990. - s. “Varlıq” dərgisi, №37-38 1982. - s.12; “Dədə Qorqud” dərgisi, №2. - s.4-5, 6-9, 11, 12, 14, 15, 16

məsi uğrunda çıxış edirdilər. Bütün bunlar Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizənin genişləndiyini və dərinləşdiyini göstərirdi.

İkinci fəslin sonuncu – dördüncü yarım fəslə “**Ana dili uğrunda mübarizə media müstəvisində**” adlanır.

Hər növ mütəmadi təzyiqlərə və qadağalara baxmayaraq, Cənubi Azərbaycanda mətbuat həmişə fəal mövqedə dayanmış, ana dilinin assimiilyasiyasının qarşısının alınmasında müstəsna rol oynamış və milli mübarizədə əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

1978-ci il oktyabrın 14-də mətbuata qoyulmuş senzura ləğv edildi. 1979-cu il yanvarın 16-da Şahın İrani tərək etməsindən və Xomeyninin “Marksistlər öz baxışlarını ifadə etməkdə tamamilə azaddırlar” ifadəli müraciətindən sonra, 1979-cu il yanvarın 17-də Təbrizdə “Ulduz” adlı qəzetin ilk sayı Azərbaycan və fars dillərində nəşr olundu.

İnqilabdan keçən sonrakı illərdə Tehranda və eləcə də Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Astara, Miyana, Zəncan, Əhər, Xoy, Maku, Şəbüstər, Muğan və digər şəhərlərində Azərbaycan dilində mətbu orqanlar çap edilərək yayılırdı. Bu dövrü nəşrlər İranda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına güclü təsir etməklə milli təfəkkürün formalaşmasında ciddi rol oynadı. Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın dirçəliş dövrü çox az çəkdi. “Varlıq” istisna olmaqla, həmin nəşrlərin böyük əksəriyyəti 1982-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişlər.

Hərəkətin gücləndiyi illərdə hökuməti narahat edən əsas məsələlərdən biri ölkəni informasiya blokadasında saxlamağın get-gedə çətinləşməsi idi. Nəhayət, 1999-cu il iyulun əvvəlində İran Məclisinin 22 mühafizəkar deputatı tərəfindən hazırlanmış və müzakirəyə çıxarılmış “Mətbuat haqqında qanunun islahı” adlı sənəd mətbuata dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədini güdüdü.¹ Bununla rejim özü üçün təhlükəli ideya və tələblərin qarşısını zorakılıq və “qanun çərçivəsində” almağa başlamışdı.

1997-ci ildən etibarən yeni media kimi formalaşan internet vasitələri qısa bir müddətdə ictimai, siyasi və ideoloji təbliğat mexanizminə çevrilmişdir. İranda Azərbaycan dilinin statusunun yüksəldilməsi, Azərbaycan dilinə fars dili ilə bərabər hüquqların verilməsi, həmçinin İranda yaşayan azərbaycanlıların mədəni, siyasi və iqtisadi hüquqlarının təmin edilməsi uğrunda həm İranda yaşayan, həm də mühacir ziyalıların mübarizəsinin əlaqəli təşkilatlanmasında yeni medianın rolu danılmazdır. İnternet mediada Cənubi Azərbaycanın müstəqilliyi, cənubluların azadlıq uğrunda

¹ س ششم مطرح شد، چه طرح اصلاح قانون مطبوعات که توسط نمایندگان مجلس س ششم مطرح شد، چه اشکالاتی بر آن وارد بود؟ <http://siyasi.porsemani.ir/node/1191>;

mübarizəsi, İran şovinizminin assimilyasiya siyasətinin ifşa olunması istiqamətində diasporun fəaliyyətini əks etdirən məlumatlar yer alır. İnternet imkanları cənubi azərbaycanlıların mübarizə arealının miqyasını genişləndirməklə yanaşı, ana dili uğrunda mücadilənin şəkəli təşkilatlanmasına və idarə edilməsinə şərait yaratmışdır.

“Avropa və Amerikada yaşayan cənubi azərbaycanlıların diasporunun fəaliyyətində ana dili məsələsi” adlı üçüncü fəsil İrandan kənarında yaşayan azərbaycanlıların mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Birinci yarımfəsil **“Cənubi azərbaycanlıların diasporunun meydana gəlməsi və təşkilatlanması”** adlanır. Azərbaycan mühacirəti XIX əsrdə iki yerə parçalanan, iki ayrı və fərqli imperiyanın zülmü altında, fərqli siyasi sistemlərin və ideologiyaların təsirinə məruz qalmış, son 200 ildə çoxsaylı inqilab və çevrilişlərin episentrində olan bir xalqın mühacirətidir. Cənubi azərbaycanlıların XX əsri əhatə edən mühacirətinin səbəblərini, dalğalarını və sosial şərtlərini araşdırdıqda, bu prosesi üç əsas dövrə bölmək olar: 1) XX əsrin 20-40-cı illərindəki dalğa; 2) II dünya müharibəsindən sonra başlayıb 1979-cu il İran islam inqilabına qədər davam edən dalğa; 3) inqilabdan sonrakı dalğa.

Cənubi Azərbaycan diasporunun heç bir diasporda rastlaşmayan özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər: azərbaycanlı mentaliteti ilə; vətənin parçalanmış vəziyyətindən yaranan özünəməxsusluqlarla; qərb sivilizasiyasına inteqrasiya yolunu seçmiş azərbaycanlıların Qərb-Şərq fərqlərindən törəyən təzadların təsirlərinə məruz qalmaları ilə şərtlənir. Bu spesifik xüsusiyyətlər özünü azərbaycanlıların milli konsolidasiya prosesində mütləq göstərir və təəssüf ki, çox zaman neqativ planda təzahür edir.

1983-1984-cü illərdən etibarən Avropada cənublu mühacir kütləsi sürətlə artmağa başlamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, onlar ictimai mübarizə və inqilab təcrübəsindən keçmiş, təşkilatın və təşkilatlanmanın nə demək olduğunu bilən, siyasi cəhətdən hazırlıqlı, passionar bir qüvvə idi. Bu, milli ideya ətrafında təşkilatlanmanın xeyli sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Cənublu mühacirlərin Şimali və Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi durumdan şaquli asılılıq vəziyyətinə düşməsi, olayların təsiri altında təşəkkülü əsasən 80-ci illərin sonu – 90-cı illərdən başlayaraq müşahidə olunur. 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi və dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi cənubi azərbaycanlıların milli ideya ətrafında sıx birləşərək təşkilatlanmasına həlledici təkan vermişdir.

Göründüyü kimi, həm İrandakı yeni rejimin yaratdığı antidemokratik vəziyyətdən doğan məcburiyyət nəticəsində təşəkkül tapmış mühacirlərin, həm də Azərbaycan Respublikasındakı vəziyyətin təsiri, eyni zamanda

dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər diasporun təşəkkülünə birbaşa təsir göstərmiş, milli hissləri qabartmışdır. Bu illər eyni zamanda müxtəlif yönümlü və potensiallı təşkilatların vahid mərkəz ətrafında birləşməsinə meylin artması ilə də səciyyələnir.

1997-ci ildə Avropada Azərbaycan Cəmiyyətləri Birliyi (AACB) tipli bir əlaqələndirmə mərkəzi yaradılmışdır. Bundan əvvəl, 1991-ci ildə yaradılmış Dünya Azərbaycan Türk Dərnəkləri Birliyi (DATDB) AACB ilə müqayisədə xeyli dərəcədə formal, tələm-tələsik sürətdə, heç bir ciddi hazırlıq, təşkilati baza və aydın surətdə dərk olunmuş məqsədlər olmadan, əslində “yuxarıdan” yaradılan bir qurum kimi meydana çıxmışdır.

İkinci qurum 1997-ci il iyunun 27-də Amerikada yaşayan cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) adı altında keçirilən tədbirdə yaradılmışdır. Hər iki qurumun yaranmasının iki mühüm əhəmiyyəti oldu. Əvvəla, mühacirətdəki cənubi azərbaycanlıların azərbaycançılıq ideyası ətrafında bir araya gəlib fikir mübadiləsi aparmasının, hətta təşkilati baxımdan birləşməsinin nəzəri, praktik baxımdan mümkün və faydalı olduğunu bir daha göstərdi. İkincisi, onların özünə olan inamını daha da artırdı, bu qüvvələr arasındakı ünsiyyət probleminin, ideoloji-siyasi, mənəvi-psixoloji baryerlərin aradan qaldırılmasında növbəti dövrlərdən birinə çevrilərək əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açdı, ayrı-ayrı qrupların mövqelərinin dəqiqləşməsi sahəsində müsbət addım oldu.

Azərbaycanlıların beynəlxalq milli-ictimai maraqları naminə ilk dəfə olaraq geniş lobbicilik fəaliyyətinə başlamağı planlaşdırmış hər iki təsisat əslində yalnız demokratik dəyərləri əsas götürən əlaqələndirmə mərkəzi idi. Bu təsisatların təşkilinin ən müsbət tərəflərindən biri də o idi ki, onların hər ikisi fikir ayrılıqlarının, ideya-nəzəri və taktiki ixtilafların, məhdud siyasi maraqların və ambisiyaların fəvqündə dayanırdı.

“Cənubi azərbaycanlıların diasporunun ana dili uğrunda mübarizəsi” adlı ikinci yarımfəsildə cənublu mühacirlərin Azərbaycan dilinin funksionallığının artırılması, bu dilin paniranist çevrələrin iddia etdiyi kimi, “məişət və ya danışmaq dili” yox, daha çox inkişaf etmiş elmi, ədəbi-mədəni və mətbu dili olmasının sübuta yetirilməsi yönündə ciddi fəaliyyəti araşdırılır. Digər ölkələrə nisbətən Almaniyada cənublu mühacirlərin konkret olaraq ana dili uğrunda mübarizəsi çox geniş və çox aspektlidir. Burada nəşr olunan “Ana dili”, “Azərbaycanın səsi”, “Savalan”, “Qaynarca”, “Azər”, “Ocaq-info”, “Girdəmir”, “Bayquş”, “Azərbaycan”, “Ulus” və digər dövrü nəşrlərin əsas vəzifəsi Azərbaycan milli mədəniyyətinin, dilinin və milli varlığının qorunması və təbliğ olunması idi.

Xaricdəki cənublu milli-demokratik qüvvələr düşərgəsində iki böyük ideya cərəyanı var idi: radikal yönümlü milli-demokratik qüvvələr və federalistlər. Lakin bu fraksiyaların milli məsələnin həllinə münasibətinin həm Şimali Azərbaycan, həm də Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi atmosfer və proseslərdən asılı olaraq tez-tez dəyişməsi müşahidə olunurdu. Azərbaycan dili məsələsinin qabardılması da mühacirətdəki cənublu milli-demokratların fəaliyyətində bəzən digər problemlərin fonunda aktual məsələ kimi dayanmır, arxa plana keçir, bəzən də bu məsələyə ən aktual bir mövzu kimi qayıdırdı.

Cənubi Azərbaycanın və azərbaycanlıların hüquqları və köklü milli maraqları uğrunda irimiqyaslı ictimai-siyasi, o sıradan da lobbiçilik fəaliyyətinin gücləndirilməsinin zəruriliyi fikri ilk dəfə olaraq 1997-ci ildə DAK-da açıq, birmənalı vurğulanmışdır. Azərbaycançılıq məsələsi əvvəllərdə olduğu kimi yalnız cənubi azərbaycanlıların elementar milli-mədəni hüquqları problemi səviyyəsində deyil, beynəlxalq, köklü milli-siyasi maraqlar problemi kimi qoyulmağa başlanmışdır.

DAK-ın qurultaylarında İranda Azərbaycan dili və hakim rejimin assimilyasiya siyasətilə bağlı məsələlər qaldırılmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan problemlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə informasiya sisteminin qurulması, fars şovinizminin qurbanı olan şəxslərin, təşkilatların, mətbu orqanlarının qarşılaşdığı problemlərin beynəlxalq təşkilatlara çatdırılması, onların haqlarının müdafiə edilməsi, bölünən millət məsələsinin BMT səviyyəsinə qaldırılması müzakirə mövzusu olmuşdur.¹

2002-ci ildən xaricdə fəaliyyət göstərən Mahmudəli Çöhrəqanlı beynəlxalq təşkilatlarda, eyni zamanda qəzet və televiziyalarda çıxışlarında Cənubi Azərbaycan məsələsini gündəmə gətirmişdir.² Ermənilərin “Marmara” (Türkiyə) qəzetinin dünya ermənilərinin ABŞ-da nəşr etdikləri “Hayastan” qəzetinə istinadən yaydığı məlumatda bildirilirdi ki, Pentaqon dəftərxanasında son bir ayda qəbul olunan qonaqların siyahısında Günüy Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı lideri Çöhrəqanlının adı 8 dəfə qeyd olunub.³

Qeyd olunan mübarizənin nəticəsi idi ki, 2002-ci il fevralın 2-də ABŞ Dövlət Departamentinin dünya üzrə insan haqlarının vəziyyətinə dair illik hesabatında⁴, BMT-də İnsan Haqları Komissiyasının 50-ci sessiya-

¹“Ana dili” qəzeti, 19.11.2000, 21.12.2002; “Ayna” qəzeti, 14.12.2001; 13.09.2001; 06.09.2002; “Yeni Müsavat” qəzeti, 24.09.2002; 29.10.2002.

²“Ana dili” qəzeti, 20.01.2002; “Yeni Müsavat” qəzeti, 26.02.2002; 06.06.2003

³“Palitra” qəzeti, 20.06.2003

⁴“Yeni Müsavat” qəzeti, 8-9.03.2002

sında¹ İranda yaşayan azərbaycanlıların milli-mədəni hüquqlarının pozulması faktı öz əksini tapmışdır.

DAK əvvəlcə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, Cənubi Azərbaycan problemlərini həll etmək məqsədlərini qarşısına əsas hədəf kimi qoysa da, sonralar şəxsi və qrup maraqları önə çıxmağa başlamış və təşkilat 2003-cü ildə parçalanmışdır. Qısaca onu deyək ki, Avropadakı mütərəqqi diaspor qurumlarının bir çoxunun fəaliyyətinin zəifləməsi liderlik uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində baş vermişdir. Mühacirətdəki mütərəqqi cənubi azərbaycanlıların çoxunu bir yerə - bütöv bir ideya ətrafında toplamaq, onları konkret bir xətt üzrə əməli işə cəlb etmək çətin idi. Burada müxtəlif amil və şərtlər həlledici rol oynayırdı:

- cənubi azərbaycanlıların milli hüquqları uğrunda mübarizəsi həmişə məğlubiyətə düşər olduğu üçün onların çoxunda milli məsələnin həllinin gələcəyinə inamsızlıq yaranmışdı;

- uzun illər ərzində müxtəlif cəbhələrə parçalanmaları onlar arasında ünsiyyət problemi yaratmışdır;

- çeşidli irançı siyasi qüvvələr cənubluların mübarizəsindən öz gizli maraqları üçün sui-istifadə etdiklərindən, cənublular növbəti dəfə aldanmaqdan, hər hansı kənar qüvvənin əlində alətə çevrilməkdən çəkinirdilər;

- bir tərəfdən diktatura mühitinin təzyiqləri, digər tərəfdən isə milli zülm amili onların sosial-ideoloji davranışlarının ziddiyyətli və mürəkkəb olmasına gətirib çıxarırdı. Cənubluların çoxuna rəşional demokratik düşüncədən, realizm elementlərindən çox emosionallıq, ifratçılıq, avtoritarizm meylləri, pessimist ovqat xasdır;

- onların son 50 ildə heç bir güclü milli siyasi lideri olmayıb, monolit milli siyasi qüvvəyə çevrilə bilməyiblər.

- milli şüuru olsa da yetərincə deyil, onların radikal siyasi düşüncəsi milli hissələrini üstələyirdi;

- cənubluların milli-psixoloji xarakteri ikilidir – burada azərbaycançılıq və irançılıq təfəkkürünün aşkar təsirləri var idi. Bu iki kompleksin paralel varlığı cənubi azərbaycanlıların sosial-psixoloji davranışının həddən artıq ziddiyyətli olmasının ən başlıca şərtidir;

- mühacirət mühitinin özü də onların sosial-psixoloji ovqatına bir çox aspektlərdən neqativ-destruktiv təsir göstərmiş.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqata yekun vurulur və çıxarılmış nəticələr ümumiləşdirilir.

¹ “Yeni Müsavat” qəzeti; 17.04.2002

1. İİR-in qeyri-farslar üçün demokratik mühiti təmin edə bilməməsi və tam əksinə, fars mədəniyyəti və dilini geniş təbliğ etməsi milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə səbəb oldu.

2. Cənubi azərbaycanlılar ana dilinin hüquqlarının genişləndirilməsi məsələsini beynəlxalq hüququn prinsipləri kontekstində, müasir dünyanın demokratiya, insan haqları kimi bəşəri dəyərləri fonunda beynəlxalq problem kimi qoyurlar.

3. Bu mübarizə nəzərəcarpacaq köklü dəyişikliklərə səbəb olmasa da, təsirsiz də deyildi. Belə ki, bu mübarizə İran hakimiyyətinin Cənubi Azərbaycanda dil probleminə həssas yanaşmağın vacibliyinə inandırmaq baxımından təsirlidir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. 1979-1997-ci illərdə Güney Azərbaycandakı siyasi təşkilatların Azərbaycan dilinin statusunun yüksəldilməsi uğrunda mübarizəsi // AMEA akad.Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.Elmi araşdırmalar. Bakı, “Əli Nəşriyyat Evi”, 2008, s.401-411.

2. Güney Azərbaycan diasporunun meydana gəlişi və təşkilatlanması // “Gənclik və Elm Həftəliyi” çərçivəsində keçirilən “Azərbaycan elmi və gənclik: reallıqlar, perspektivlər və təkliflər” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı-2009, s.39-51.

3. İran konstitusiyasında ölkədəki xalqların milli hüquqlarının qoyuluşu və real durum (Güney Azərbaycan üzrə) // Müasir Şərqi sosial-iqtisadi inkişafı və Azərbaycan modeli. Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransı. Bakı, 17-18 mart 2010-cu il.

4. İran inqilabından sonrakı illərdə Güney Azərbaycan ziyalılarının ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-1997) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. №6, Bakı, 2010, s. 136-143.

5. Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə İranda Azərbaycan dilinin vəziyyəti // Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. Dirçəliş XXI əsr. №151-152, Bakı, 2010, s. 393-410.

6. Güney Azərbaycan diasporunun təşkil edilməsi // Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. Dirçəliş XXI əsr.№155-156, Bakı,2011, s.351-362.

7. Güney azərbaycanlıların İranda yaratdıqları ictimai-siyasi təşkilatlar (1979-2005-ci illər) // AMEA akad.Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Yaxın və Orta Şərq: Dünəni, bu günü, sabahı. Beynəlxalq elmi konfransı 2007-ci il 24-25 oktyabr. Elmi araşdırmalar. Bakı, 2011, s.87-93.

8. Cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda qeyri-siyasi mübarizəsi (1997-2005-ci illərdə) // Tarix və onun problemləri. №3, Bakı, 2011, s.150-156.

9. Cənubi Azərbaycan milli hərəkatında ana dili uğrunda mübarizənin yeri (1997-2005-ci illər) // Azərbaycan Respublikası. Uğurlar və Perspektivlər. 16 noyabr 2011-ci il. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s.225-229.

10. Xarici ölkələrdəki Cənubi Azərbaycan diasporunun fəaliyyətində ana dili problemi // Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Strateji Təhli. №4, Bakı, 2012, s.97-108.

11. Азербайджанский язык как средство общения в условиях общественно-политической и культурной ситуации в Южном Азербайджане в 1828-1922 гг. // Кавказ и Мир. Международный научный журнал. №11, Тбилиси, 2011, стр. 138-143.

Борьба южных азербайджанцев за родной язык после Исламской революции в Иране (1979-2005 гг.)

В диссертации под названием «Борьба населения Южного Азербайджана за родной язык после Исламской революции в Иране (1979-2005)» освещается состояние азербайджанского языка в Иране и отношение южных азербайджанцев к родному языку. Данный вопрос исследуется в качестве глобальной проблемы в контексте принципов международного права на фоне таких человеческих ценностей современного мира, как демократия, права человека.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во введении обосновывается актуальность и научное значение проблемы, указываются цели и задачи исследования, степень изученности, источниковая база, научная новизна и практическое значение диссертации.

В первой главе под названием «**Состояние азербайджанского языка в Иране накануне Исламской революции 1978-1979 гг.**» исследуется общественно-политическая и культурная ситуация в Южном Азербайджане, развитие процесса самосознания азербайджанцев и статус азербайджанского языка.

Во второй главе, озаглавленной «**Борьба за признание родного языка в национальном движении Южного Азербайджана**» рассматривается борьба за конституционные права национальных меньшинств Ирана, борьба общественно-политических организаций, интеллигенции, органов печати за повышение статуса родного языка в Южном Азербайджане.

В третьей главе – «**Вопрос родного языка в деятельности диаспоры южных азербайджанцев в странах Европы и Америки**», исследуется движение за консолидацию южных азербайджанцев за рубежом и роль родного языка в этом процессе.

В заключении диссертации подведены итоги проведенного научного исследования.

**The struggle of Southern Azerbaijanis for their mother tongue after
the Islamic revolution in Iran**

(1979-2005 years)

The thesis entitled as "The struggle of Southern Azerbaijanis for their mother tongue after the Islamic revolution in Iran (1979-2005)" highlights the state of the Azerbaijani language in Iran and the attitude of South Azerbaijanis to their native language. This issue is investigated as a global problem in the context of the principles of international law against the background of the human values of the modern world as democracy and human rights.

The thesis consists of the introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction is grounded the urgency and scientific importance of the problem, is stated the goals and objectives of the study, the level of studying, source base, scientific novelty and practical value of the dissertation.

In the first chapter entitled as "The state of the Azerbaijani language in Iran on the eve of the Islamic Revolution of 1978-1979" is researched the socio-political and cultural situation in Southern Azerbaijan, development of the process of self-consciousness of Azerbaijanis and the status of the Azerbaijani language.

In the second chapter entitled as "The struggle for recognition of the native language in the national movement of Southern Azerbaijan" is considered the struggle for the constitutional rights of the national minorities in Iran, the struggle of social and political organizations, intellectuals and organs of the press for the improvement the status of the native language in Southern Azerbaijan.

In the third chapter entitled as "The question of the native language in the activities of the Diaspora of South Azerbaijanis in Europe and America" is examined the movement for the consolidation of Southern Azerbaijanis abroad and the role of the mother tongue in this process.

In the conclusion of the dissertation the results of the research are summarized.

Ş.ç.v. 1,75. Formatı 60x84 - ¹/₁₆
Tirajı 100 nüsxə

Turxan NPB

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ЕГАНА АЗИЗ ГЫЗЫ ГАДЖИЕВА

**БОРЬБА ЮЖНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ
ЗА РОДНОЙ ЯЗЫК ПОСЛЕ ИСЛАМСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ В ИРАНЕ
(1979-2005 гг.)**

Специальность: 5502.01 – “Всеобщая история”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

БАКУ - 2014